

تبیین کار بست حس معنوی مکان جایگزین

مفهوم حس مکان (نمونه بررسی شده: حرم امام رضا علیه السلام)

دریافت: ۱۳۹۸/۱/۱۹ پذیرش: ۱۳۹۸/۴/۱۸

بهزاد وثیق^۱

چکیده

امروزه مفهوم حس مکان به عنوان ابزاری برای سنجش و تبیین کیفیت فضا به کار می‌رود؛ با این حال این ابزار در فضاهایی با زمینه حافظه جمعی، نمی‌تواند معتبر باشد. لذا تدوین چارچوبی که به ابعاد معنوی فضا توجه کند، ضروری است و توجه به تدوین راهبرد سنجش حس معنوی مکان ضروری به نظر می‌رسد. هدف از این تحقیق بیان مولفه‌هایی است که بتواند نواقص نظری حس مکان در فضاهای مذهبی آرامگاهی را برطرف کند.

مهم‌ترین فضای معنوی ایران، بارگاه ملکوتی امام رضا علیه السلام است؛ لذا این مجموعه به عنوان نمونه موردی برای سنجش و تدوین حس معنوی مکان، انتخاب شده است. روش انجام پژوهش به صورت ترکیبی شامل روش‌های پیمایشی و همبستگی با رویه توصیفی تحلیلی و مطالعات پایه بر مبنای روش‌های میدانی و استفاده از روش دلفی سامان یافته است. پس از اجماع نخبگان در سه مرحله، پرسش‌نامه شامل ۶۲ سوال بین زائران حرم به صورت تصادفی، توزیع شد. از میان ۶۲ مولفه بررسی شده، علاوه بر مولفه‌های کالبدی، ادراکی و کارکردی، مولفه‌هایی مانند مناسک زیارت، ویژگی‌های جمعی هنگام زیارت و زمینه معنوی فردی مولفه‌های اثرگذار بر افزایش حس معنوی است.

کلیدواژه‌ها: حس معنوی مکان، فضاهای مذهبی، حرم رضوی.

۱. عضو هیئت علمی گروه معماری دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول: vasiq@jssu.ac.ir

مقدمه

«مکان» بخشی از فضا است که به واسطه عناصر و عواملی خاص صاحب هویتی منحصر به فرد و تکرارناپذیر می‌شود. تعلق به مکان، می‌تواند ساختمان را تبدیل به معماری و معماری می‌تواند جا را به مکان مبدل کند. معماری در مواجهه با محیط یا زبان، محیط را بر می‌گزیند، یا خود را جدا از محیط بیان می‌کند یا به مقابله با محیط می‌پردازد (قیاسی و صرافی گهر، ۱۳۹۵: ۱۵۵). حس مکان می‌تواند معیاری برای سنجش میزان تعلق‌پذیری فضای معماری باشد. با تغییر کالبد مکان، شاخص‌های سه‌گانه «فعالیتی، ادراکی و کالبدی» به عنوان مولفه‌های سازنده حس مکان نیز تغییر یافته که بر کیفیت و کمیت حس مکان موثر است. در این میان برخی کارکردها و کاربری‌ها به واسطه ارتباط مستقیمی که با خاطرات و احساسات جمعی دارد، دارای زمینه تحقق حس تعلق به مکان است. فضاهای مذهبی به دلیل ایجاد فضای جمعی با محوریت مناسک مشترک و ایجاد سلسله مراتب تشریف و فعالیت، باعث ایجاد حس تعلق در افراد می‌شود (سجادزاده، ۱۳۹۵: ۳۵). همین ویژگی است که این کارکردها را به عامل ایجاد وحدت اجتماعی و تعامل در جوامع انسانی تبدیل کرده است (ستاری فرد، ۱۳۹۴: ۱۵۰). با این حال در تشریح مولفه‌های سازنده، به سنجش حس مکان که ابعاد ادراکی معنوی و مصادیق آن در جوامع شرقی و در این‌جا شیعی است، توجه کافی نشده و بنیان‌های نظری این نگرش بر پایه تجربه زیست در جوامع غربی نهاده شده است. در این پژوهش تلاش شده است با تبیین کاربستی جایگزین با عنوان «حس معنوی مکان» چارچوبی برای ساخت و سنجش حس تعلق فرد در مکان‌های مذهبی تدوین شود. معنویت به مثابه آگاهی از هستی یا نیرویی فراتر از جنبه‌های مادی زندگی است و احساس عمیقی از وحدت یا پیوند با کائنات را به وجود می‌آورد. کوئینگ و همکاران (۲۰۱۲)، معتقدند که معنویت عبارت است از جست‌وجو و مطالعه شخصی برای درک و فهم پاسخ پرسش‌هایی درباره زندگی، معنا و ارتباط با نیروی مقدس یا متعالی که ممکن است منجر به رشد آیین‌های مذهبی و تکوین جامعه شود (به نقل از بهرامی دشتکی، ۱۳۸۹: ۱۵۵). با توجه به این واقعیت که درک و تعاریف مختلفی از امر معنوی وجود دارد، معادل «امر معنوی» در فرهنگ

اسلامی، دو کلمه «روحانیت» و «معنویت» است که هر دو بر جنبه‌های غیرفیزیکی و فرا مادی اشاره دارد. در اصطلاح اسلامی کلمه معنویت نشان دهنده یک قدرت عالی است که منجر به رسیدن روح انسان به تجربه غیرمادی می‌شود. در دیگر کلمات، معنویت به معنای تجربه از صمیمیت و همدلی با قدرت بالاتر است (Shaker: 2018: 25). میزبانی از حرم حضرت امام رضا (علیه السلام)، حضرت معصومه (علیها السلام) و بسیاری از حرمین و بقاع شریف و ارادت و رجوع آحاد ایرانیان به این اماکن متبرکه، باعث شده است که ایران به عنوان جغرافیای مذهبی شناخته شود. زمینه مذهبی باعث شده است تا در دوره‌های مختلف بناهای مذهبی مرتب اصلاح شوند یا گسترش یابند. نگارندگان این مقاله در پی پاسخگویی به این سوال هستند که چارچوب سنجش حس معنوی مکان در فضاهای آرامگاهی مذهبی، حرم امام رضا (علیه السلام) کدام است؟ اهمیت این مطلب در آن است که بتوان معیارهایی برای شناخت میزان معنویت فضایی یک مجموعه مذهبی به دست داد. نوع تحقیق که وابسته به سنجش اثر کالبد و مناسک بر روی میزان حس معنوی فرد از مکان است، باعث شده است ابتدا مدلی برای سنجش حس معنوی مکان در مجموعه حرم مطرح و سپس با معرفی حرم مطهر به پیمایش پرسش‌نامه در جمعیت هدف پرداخته شود.

اهداف و سوال های تحقیق

هدف این پژوهش بررسی اثر تغییرات کالبدی ۵۰ سال اخیر بر میزان حس مکان در حرم مطهر رضوی است و در ادامه آن تبیین مدلی برای سنجش حس مکان در ابنیه مذهبی با عنوان «حس معنوی مکان» است. لذا این پژوهش به دنبال پاسخ به این سوال‌هاست:

۱. عوامل موثر بر حس مکان در فضاهای مذهبی از چه چارچوب مفهومی پیروی می‌کنند؟
۲. ویژگی‌های کالبدی در حرم رضوی چه میزان بر ارتقای حس معنوی مکان موثر بوده است؟

روش و ابزار انجام پژوهش

روش تحقیق در این مقاله مبتنی بر روش پیمایشی همبستگی و ابزار انجام پژوهش، مشاهده و توزیع پرسش‌نامه است. با توجه به اینکه در این پژوهش تلاش شده است مولفه‌های حس معنوی مکان استخراج شود و این مفهوم دارای چارچوبی تازه بنیاد است؛ بر پایه جمع‌بندی نظرات صاحب‌نظران در زمینه مولفه‌های سازنده حس مکان، ابتدا این مولفه‌ها صورت‌بندی و طبقه‌بندی می‌شود. در گام دوم بر اساس روش دلفی طیف ۲۰ نفره از خبرگان پژوهش انتخاب شدند. افراد یاد شده عمدتاً تحقیقاتی در زمینه حس مکان یا حس تعلق به فضا و سایر پژوهش‌های زمینه تحقیق داشته‌اند. در این مرحله در ابتدا محققان با حضور در فضای شاهد، مولفه‌های استخراج شده از صاحب‌نظران را پیمایش کردند. به عبارت دیگر مصداق‌یابی مولفه‌ها را نگارندگان انجام داده‌اند. براساس روش دلفی در مرحله ابتدایی، پرسش‌نامه بین ۲۰ نفر توزیع شده است. در این بخش تعداد ۱۲۴ پرسش از خبرگان پرسیده می‌شود. پرسش‌ها به صورت ترکیبی از پرسش‌های بسته و باز است. نتایج اولیه با استفاده از روش دلفی بررسی و تلاش شد تا از طریق گرفتن فراوانی و ایجاد اجماع در پاسخ‌ها، مهم‌ترین پرسش‌ها انتخاب شود. درصد تاثیر نشان داد که تعداد ۶۲ سوال توانسته‌اند بیشترین تاثیر را از نظر خبرگان بر میزان حس معنوی مکان بگذارند. مجموعه فرضیه‌ها بین شرکت‌کنندگان توزیع شد و ناشناس بودن آنان برای سایر شرکت‌کنندگان باعث می‌شود آنان به جرح و تعدیل مجموعه فرضیه‌های طرح شده بپردازند و این فرایند تکراری تا رسیدن به اجماع درباره فرضیه‌ها ادامه می‌یابد. «تز» در این روند به صورت مطرح کردن ایده حس معنوی مکان، «آنتی‌تز» به صورت بررسی و تجمیع و تجزیه و در نهایت ترکیب نظرات خبرگان به صورت برخورد ایده‌ها و نظرات ایشان و سرانجام «سنتز» به صورت توافق نظرات و اجماع جدید است. سنتز نظرات که در قالب ۶۲ سوال مطرح شد نشان می‌دهد که خبرگان همچنان بر تفکیک مولفه‌های کالبدی، ادراکی، تزییناتی، مناسک فردی و جمعی و تاثیر آن‌ها بر حس معنوی مکان صحنه می‌نهند. سنتز در این مرحله تبدیل به تز جدید شده و برای رسیدن به اجماع، همین تعداد برای صحت‌سنجی نهایی به خبرگان ارائه داده شد. پس از تایید

نهایی سوالات، روایی و پایایی پرسش نامه اعتبارسنجی شد.

پس از روش دلفی می‌باید سوالات در بین جمعیت هدف یعنی افرادی که تغییرات کالبدی ۴۰ سال اخیر در حرم مطهر رضوی را مشاهده کرده بودند، توزیع شود تا از این طریق بتوان به این سوال جواب داد که تغییرات کالبدی در حرم مطهر رضوی که منجر به تغییرات بصری و مناسکی شده است چه تاثیری بر میزان حس معنوی مکان داشته است؟ پس از اصلاحات متنی و تدقیق سوالات، پرسش نامه جدید طراحی و در محل، بین صد نفر از زائران توزیع شد. پرسش شونده‌گان باید علاوه بر داشتن سن عمدتاً بالای ۶۰ سال در بازه ۴۵ سال اخیر مرتب به زیارت حرم مطهر رضوی آمده و تغییرات کالبدی مجموعه را مشاهده کرده باشند. متغیرهای تحقیق شامل متغیرهای مستقل (عوامل کالبدی، ادراکی، فعالیت، جامعه شناختی)، وابسته (میزان تجربه معنوی در فضای معماری) و کنترل (جنسیت، سن و میزان سواد) هستند که تلاش شده تا میزان همبستگی آن‌ها یافته شود. با توجه به هدف تحقیق، از آزمون‌های سنجش نگرش، از طریق پرسش نامه با محوریت طیف لیکرت برای سنجش متغیرها استفاده شده است.

نمودار ۲. فرایند انجام روش دلفی در این پژوهش

ادبیات تحقیق

فارابی عقیده دارد با آنکه حیات فردی ممکن است اما کمال فرد در جمع اتفاق می‌افتد (فارابی، ۱۳۵۸: ۴۹). از نظر وی در اجتماعات کامله تنها به واسطه اجتماع و ایجاد مناسک جمعی و نیز قرارگیری فرد در فضا می‌توان رشد وی را متصور بود. درک پدیده‌ها، حرکت مستمر در فضا محرک عقل فعال اوست (فلامکی، ۱۳۶۷: ۱۶۶-۱۶۷). لذا در اندیشه اسلامی، حس تعلق به مکان تنها با قرارگیری فرد در یک سلسله مراتب از مناسک اجتماعی و مراتب جمعی ممکن است و تنزل فرد به مولفه‌های مادی و فیزیکی و بی‌توجهی به ساحات مختلف وی، نمی‌تواند معیاری مناسب برای درک حس فرد در فضا باشد. «حس مکان به معنای ادراک ذهنی مردم از محیط و احساس از آن است که شخص را در ارتباطی درونی با محیط قرار می‌دهد؛ لذا فهم و احساس فرد با زمینه معنایی محیط پیوند می‌خورد و یکپارچه می‌شود. حس مکان عاملی است که موجب تبدیل یک فضا به مکانی با خصوصیات رفتاری ویژه می‌شود. حس مکان علاوه بر این که موجب احساس راحتی از یک محیط می‌شود، از مفاهیم فرهنگی مد نظر مردم، روابط اجتماعی و فرهنگی جامعه در یک مکان مشخص حمایت کرده و باعث یادآوری تجارب گذشته و دستیابی به هویت برای افراد می‌شود» (فلاح، ۱۳۸۵: ۳۸). در پژوهش‌های معاصر مربوط به «حس مکان، تعلق مکان و وابستگی به مکان» می‌توان دریافت که این مطالعات عمدتاً به تبیین عوامل ایجاد حس مکان بر اساس مبانی روان‌شناسی و عصب‌شناسی و نیز با تکیه بر ساختارهای کالبدی پرداخته شده‌اند و مراد از مفاهیمی مانند معنی (لینچ، ۲۰۰۷) یا سنت (رلف، ۱۹۷۶) و سایر مواردی که به بعد ادراکی حس مکان توجه دارند؛ نمی‌تواند بر نوع و کیفیت حس انگیزی فضای معنوی که وابسته به اعتقادات و مناسک است؛ اشاره کند. لذا به ابعاد فرهنگی-مذهبی موثر بر حس معنوی کمتر پرداخته شده است.

جدول ۱. عوامل تاثیرگذار بر حس تعلق مکان از دیدگاه برخی از نظریه‌پردازان (مأخذ: نگارنده)

عوامل موثر در ایجاد تعلق مکان	نظریه پردازان
تصویر ذهنی فرد از مکان	نوربرگ شولتز (۱۳۹۵)
ادغام کاربری و فعالیت، مقیاس انسانی، آزادی عابرپیاده، قابلیت دسترسی همگان، ایجاد وضوح، محیط ماندگار، کنترل تغییرات	تیبالدز (۱۳۹۶)
احساس رضایت و تمایل به ماندگاری	پاکزاد (۱۳۹۵)
نوع و جذابیت، شخصیت کالبدی منحصر به فرد و دید و منظر	دانش پور و صفار سبزواری (۱۳۹۷)
نفوذپذیری، گوناگونی، خوانایی، انعطاف پذیری، سازگاری بصری، قابلیت شخصی سازی	بنتلی (۱۳۹۵)
مالکیت حقیقی زمین	بیر و هیگنز (۱۳۹۰)
روابط اجتماعی / برآورده شدن نیازهای فیزیولوژیک، نیاز به امنیت، نیاز به وابستگی، نیاز به عزت و اعتماد به نفس، نیازهای شناختی و زیبایی شناخت	لنگ (۲۰۰۷)
حالت واکنشی / عاطفی: حالت عملیاتی: حالت استنباطی:	اپلیارد (۲۰۰۵)
استفاده دایم و مستمر از یک مکان	گیدنز (۱۳۸۷)
یادآوری خاطرات و حظ بصری	لنارد (۱۳۷۷)
تنوع فعالیت، اختلاط کاربری، نفوذپذیری، تاکید بر تعامل جمعی و انعطاف پذیر بودن.	جیکوبز (۱۹۸۷)
سرزندگی، هویت، معنی، دسترسی، کنترل و نظارت	(لینچ ۲۰۰۷)
اثر عوامل اجتماعی و فیزیکی بر رفتار انسان-نفوذپذیری مرز بین فضای زندگی و فضای خارجی	کرت لوین (۲۰۰۵)
تسلسل حرکت، محصوریت فضا، پیوستگی لبه‌ها، کنترل محورها، ترکیب فضاهای بیرون و درون	راجر ترنسبیک (۱۳۶۵)
بعد فضایی، بعد فرهنگی، بعد زمانی، بعد اجتماعی و بعد روانی	اشپیگل (۱۳۶۳)
آیین‌ها و افسانه‌ها و سنت‌ها	رلف (۱۹۷۶)
تعلق خاطر / مکان که از نظر مقیاس، درک پذیری و مقتضیات متفاوتند / عوامل بازیگر-تاثیرگذار / روابط اجتماعی مستقر در مکان / وجه زمانی (خطی-چرخه ای)	لو و آلتمن (۲۰۰۴)

روابط و تعاملات اجتماعی و طراحی مکان، توجه به تجربیات و خاطرات افراد	نصیری و حقیقت‌بین (۱۳۹۴)
توجه به فضاهای جمعی و فردی در کنار هم	ابراهیمی‌وفانی (۱۳۹۷)
توجه به اثر سن در حس مکان	طریقی و خبیری (۱۳۹۷)
حضور انسان در محیط و ادراک ناشی از ساختار کالبدی-فضایی، ساختار اجتماعی-فعالیتی و ساختار فردی-روانی	رضایی، رفیعیان و ارغان (۱۳۹۵)
مدت زمان سکونت و عوامل ذهنی خوانایی، امنیت	ابراهیمی، سعیدی رضوانی (۱۳۹۵)

پاکزاد حس مکان را به احساس رضایت و تمایل به ماندگاری، تعبیر می‌کند (پاکزاد، ۱۳۹۵). رلف مفهوم حس مکان را وابسته به کیفیت و چگونگی آیین‌ها و مراسم بومی و آیینی و نحوه ارتباط جوامع انسانی با آن می‌داند (۱۹۷۶). براساس جدول ۲، می‌توان به جمع‌بندی مولفه‌های موثر بر حس و تعلق مکان دست یافت که به صورت دسته‌بندی زیر ارائه شده است.

جدول ۲. مولفه‌های موثر بر حس تعلق مکان از دیدگاه نظریه‌پردازان (مأخذ: نگارندگان)

معیارهای کلی	ریز مولفه	مولفه
قابلیت دست‌رنسی مناسب فرانسیس (تیبالدز، ۱۳۹۶ و لینچ، ۲۰۰۷) توجه به خیابان‌ها (جیکوبز، ۱۹۸۷) توجه به عوامل فیزیکی (2005,33: Lewin) کنترل محورها و پرسپکتیوها (ترنسیک، ۱۳۶۵) توجه به وحدت فضایی (اشپیگل، ۱۳۶۳) محصوریت فضا (ترنسیک، ۱۳۶۵)	بافت-کالبد	کالبدی
انعطاف‌پذیری (بنتلی، ۱۳۹۵، جیکوبز، ۱۹۸۷) سازگاری بصری (بنتلی، ۱۳۹۵) حفظ تسلسل حرکت (ترنسیک، ۱۳۶۵)	سازمان‌دهی فضا	

<p>آزادی عابرابن پیاده، محیط‌های ماندگار فرانسیس (تیبالدز، ۱۳۹۶)</p> <p>احساس رضایت، تمایل به ماندگاری (پاکزاد، ۱۳۹۵) غنای حسی (بنتلی، ۱۳۹۵) احساس مالکیت در مکان بیر و هیگنز (۱۳۹۰) توجه به امنیت، نیاز به وابستگی، توجه به عزت و اعتماد به نفس افراد (لنگ، ۱۳۸۱) توجه به واکنش‌های عاطفی افراد نسبت به محیط (Appleyard: 2005, 110)،</p> <p>-قابلیت استفاده دائم از مکان (گیدنز، ۱۳۸۷) پیوند درونی با فضا (اشپیگل، ۱۳۶۳) وجوه زمانی (خطی و چرخه ای) (Altman, I., & Low :2012 :112)</p>	<p>عامل بیرونی</p>	
<p>توجه به جنبه‌های زیبایی‌شناختی مکان (لنگ، ۱۳۸۱) تصویر ذهنی مناسب (نوربرگ شولتز، ۱۳۹۵ و لنارد، ۱۳۷۷) مقیاس انسانی فرانسیس تیبالدز (۱۳۹۶) - لو و آلمن، ایجاد وضوح فرانسیس تیبالدز (۱۳۹۶) نفوذپذیری بنتلی (۱۳۹۵) - جیکوبز ۱۹۸۷ - گوناگونی بنتلی (۱۳۹۵) خوانایی بنتلی (۱۳۹۵) کسب اطلاعات از محیط و شناخت مکان اپلیارد - توجه به محل به جای مکان گیدنز (۱۳۸۷) هویت مکان گیدنز (۱۳۷۸) - معنا لینچ (۲۰۰۷) پیوستگی لبه‌ها ترنسیک (۱۳۶۵) قابلیت درک‌پذیری (لو و آلمن)</p>	<p>عامل درونی</p>	<p>ادراکی</p>
<p>تنوع فعالیت، سرزندگی لینچ (۲۰۰۷) ممزوج نمودن فضاهای درون و بیرون ترنسیک (۱۳۶۵)</p>	<p>تنوع-تلفیق</p>	<p>فعالیتی</p>
<p>توجه به عوامل و روابط اجتماعی (لنگ، ۱۳۸۱ و لوین ۲۰۰۵) -تردد اپلیارد -توجه به تعاملات انسانی گیدنز (۱۳۸۷) - یادآوری خاطرات لنارد (۱۳۷۷) توجه به سنت‌ها، زبان‌ها و مراسم اشپیگل (۱۳۶۳) - رلف (۱۹۷۶) توجه به تاریخ اشپیگل (۱۳۶۳) وابستگی به مکان اشپیگل (۱۳۶۳) ادغام کاربری‌ها تیبالدز (۱۳۹۶) -کنترل و نظارت تیبالدز (۱۳۹۶) - لینچ (۲۰۰۷)</p>	<p>اجتماعی</p>	<p>جامعه شناختی</p>
<p>قابلیت شخصی‌سازی یان بنتلی (۱۳۹۵) توجه به نیازهای فیزیولوژیکی فرد جان لنگ (۱۳۸۱)</p>	<p>فردی</p>	

پیشینه تحقیق

دیویانتی و همکاران با استفاده از تقسیم‌بندی فضاها و سنجش ابعاد حس مکان، به این نتیجه رسیده‌اند که ابعاد ایجاد حس مکان منوط به کالبد، احساس و طراحی داخلی است که مولفه‌های کالبدی شامل (عظیم، مجلل و باشکوه بودن، وسعت فضا، نما و ظاهر بیرونی مکان، تازگی و خلاقیت در فضا و عوامل زیبایی‌شناسی)، مولفه‌های احساسی شامل (احساس نزدیکی به خدا، هیچ بودن در برابر خداوند، حس معنویت و آمادگی و حضور قلب) و مولفه‌های طراحی داخلی شامل (تزیینات سقف و بدنه‌ها، تزیینات خطی، زیورآلات سالن، رنگ، الگوی طراحی، چیدمان داخلی، کفپوش‌ها مثل فرش یا پارکت و کیفیت مصالح) است (Dewiyanti & Kusuma, 2012). تقوایی (۱۳۹۰)، حقایق حضوری صورت معماری کعبه را شامل حضور قلب و رای حصول فکر، اتصال و رای مواجهه، سلسله مراتب و رای مرز، صورت و رای شکل، بی‌رنگی و رای رنگ، عروج و رای ارتفاع، مرکزیت و رای وسط، سفر و رای حرکت، سرمدی و رای زمان، جهت‌گیری و رای محوریت است. در این پژوهش توجهی به مولفه‌های قابل سنجش و ابطال پذیر نشده است.

گروه دیگر تحقیقات به بررسی حس مکان در مساجد می‌پردازد. فلاحت (۱۳۸۴)، مهم‌ترین متغیرهای حس مکان مساجد را در سه دسته ویژگی‌های کالبدی، معانی و فعالیت‌ها بررسی کرده است. در گروه کالبدی (فرم، اندازه، بافت، تزیینات، روابط و چیدمان)، در گروه معانی (هویت، زیبایی و نمادها) و در دسته فعالیت (تعاملات اجتماعی، حس اجتماع، رضایت‌مندی و راحتی مردم) قرار می‌گیرند. واعظ زاده اسدی و رئیسی (۱۳۹۳)، عوامل کالبدی موثر بر حس معنوی در مساجد را در دو عنصر نمادین (گنبد، مناره و تزیینات تقسیم‌بندی کرده‌اند. کاکایی (۱۳۹۵)، به بازیابی مولفه‌های حس مکان در عناصر معماری مسجد وکیل شیراز پرداخته و در این مکان مشخص، عوامل شکل‌دهنده حس مکان را در دو گروه عوامل ادراکی شناختی (معناگرایی و پیام‌ها) و عوامل کالبدی (طرح و معماری) بیان کرده است. عوامل کالبدی شامل بررسی بخش‌های مختلف مسجد وکیل (ورودی و سر در اصلی، صحن، ایوان‌ها، رواق‌ها، شبستان‌ها، محراب

و منبر، تزیینات داخلی) و عوامل ادراکی شناختی که شامل مولفه‌های نقش هندسه در پیام‌رسانی، هندسه و تناسب، هندسه و نظم، الگوی هندسی مرکز‌گرا، نور، نماد و رمز، اشکال و صورت‌ها، اعداد، رنگ‌ها، بهره‌گیری از عناصر طبیعت و انعکاس پیام خلوص و شفافیت است. طاهری و شبانی (۱۳۹۵)، مهم‌ترین شاخصه تاثیرگذار بر احساس و رفتار استفاده‌کنندگان از مسجد شیخ لطف‌الله را نشانه‌ها و معانی بیان کرده‌اند. در این تحقیقات عمده دریافت حس معنوی بر ساختار کالبدی معطوف بوده است و توجه ویژه‌ای بر مولفه‌های ادراکی و فردی نشده است.

گروه دیگر تحقیقات به مقابر مقدسه ائمه و امامزادگان پرداخته است. مویدی (۱۳۹۳)، به تبیین نقش امامزادگان به عنوان فضاهای عمومی در شکل‌گیری احساس تعلق و اثر این اماکن بر ارتقای سطح هویت شهری، پرداخته و مولفه‌های ایجادکننده حس مکان امامزادگان در شهرها را به سه دسته عملکردی، کالبدی-فرمی و معنا (ادراکی-شناختی) تقسیم‌بندی کرده است که مولفه‌های عملکردی شامل (وقوع تعاملات اجتماعی، زمینه‌سازی حضور هدفمند افراد در بستری بر مبنای اعتقادات و ارزش‌ها)، مولفه‌های کالبدی-فرمی شامل (اندازه مکان، درجه محصوریت، تضاد، مقیاس، تناسب، مقیاس انسانی، فاصله، بافت، رنگ، بو، صدا و تنوع بصری) و مولفه‌های معنایی شامل (نمادها، کیفیت فضا، تعامل انسان و مکان) است. همچنین معنا را در شش سطح بیان کرده است. سطوح معنا عبارت از معانی آنی و ابتدایی (ویژگی‌های آشکار فیزیکی)، معانی کارکردی (عملکرد و سودمندی پدیده)، معنای ابزاری (پاسخگو به مقاصد و کاربردهای ویژه)، معنای ارزشی و عاطفی (جنبه‌های احساسی قابل درک از پدیده) و معنای نمادین است. محمدی زارع و قصاب نژاد (۱۳۹۳)، در مقاله ارزیابی حس مکان در حرم امام رضا (علیه السلام) و تاثیر آن بر هویت معنوی شهر مشهد، عوامل تشکیل‌دهنده حس مکان را در دو گروه عوامل ادراکی شناختی و کالبدی دسته‌بندی کرده‌اند که به صورت تفاوت فضایی (کالبدی)، جهت‌یابی در فضا و درک فضا (ادراکی شناختی) نمود پیدا می‌کند. مولفه‌های ادراکی شناختی شامل (تعریف فضا با لبه و مرز، محصوریت بصری، تضاد و تنوع، دیده‌ها، ورودی و خروجی، منظرسازی، پیوستگی فضایی، کاربری جداره‌های اطراف حرم، مشرف بودن

حرم بر خیابان‌های اطراف و چشم‌انداز گنبد در انتهای هر خیابان، عنصر هویتی بودن و تعاملات اجتماعی مردم) و مولفه‌های کالبدی شامل (بررسی بخش‌های مختلف حرم مطهر، تزیینات داخلی حرم، ضریح مطهر، گنبد طلا، مناره‌ها، نقاره‌خانه، سقاخانه، ساعت‌ها، صحن‌ها، ایوان‌ها، ایوان طلا و حجره‌ها) است. رفیعیان و پورمحمدی (۱۳۹۰) با استفاده از رویکرد مخاطب محور، شاخص‌های سنجش کیفیت محیط را در سه سطح کالبدی، کارکردی عملکردی و ادراک محیطی بررسی کرده‌اند که شاخص کالبدی شامل (دسترسی، تسهیلات شهری، روشنایی، محیط‌زیست شهری، و معابر)، شاخص کارکردی-عملکردی شامل (کارکردهای اجتماعی فرهنگی، کارکردهای اقتصادی و کارکردهای تفریحی) و شاخص ادراک محیط نیز شامل (سرزندگی، هویت، نظم، حس تعلق، خوانایی و مقیاس انسانی) است. ستاری فرد (۱۳۹۴)، به فضاهای پیرامونی مکان مذهبی پرداخته است. او مولفه‌های سرزندگی در محدوده امامزاده صالح را در دو دسته مولفه‌های مصنوع، انسانی تقسیم‌بندی کرده است که هر کدام از این دو دسته به دو بخش تقسیم می‌شود. مولفه‌های مصنوع شامل عملکردی (نمای شهری، کیفیت بناها، فعالیت‌های غالب و عناصر هویتی خطی و ساختاری) و فرمی (ارزش معماری ساختمان‌ها، شاخص بودن بناها، قابلیت تاریخی محدوده) و مولفه‌های انسانی شامل اجتماعی فرهنگی (کانون‌های اجتماعی، تنوع فعالیتی در محدوده مورد مطالعه، وجود فضاهای ۲۴ ساعته، برگزاری مراسم و مناسک و تعامل قومیت‌های اجتماعی مختلف) و معناشناختی (ارتباط‌دهنده انسان با اصل پیدایش خویش و هویت ایرانی اسلامی) است. قاسم‌مطلبی و همکاران (۱۳۹۵)، بیان می‌کنند بیشترین تاثیر بر تمایل افراد به تغییر محیط به ترتیب متوجه بعد شناختی، تفسیری، ارزشی و در نهایت بعد احساسی است که این نشان دهنده بی توجهی به ابعاد ادراکی معنایی و به ویژه در بعد شناختی است که در معنادار شدن بیشتر محیط کمک موثری می‌کند. بر اساس دریافت‌ها و اشتراک‌یابی مولفه‌های سنجش حس مکان، در تحقیقات یادشده، می‌توان چارچوبی اولیه برای جمع مولفه‌های موثر بر حس مکان در آرامگاه‌ها به دست آورد. در جدول زیر مولفه‌ها ارائه شده‌اند.

جدول شماره ۳- مولفه‌های موثر بر حس معنوی در آرامگاه‌های مذهبی

ردیف	مؤلفه	مقیاس	سنجه‌های حس معنوی مکان در آرامگاه‌های مذهبی
۱	فردی	حواس پنج‌گانه ادراکی	توجه به آسایش صوتی در حرم، توجه به سطح آسایش حرارتی و برودتی، احساس امنیت و اطمینان، نحوه استفاده از رمزگان
		مناسک فردی	غسل کردن، وضو گرفتن، توبه کردن، خلوت کردن، زانو زدن و درآوردن کفش، ادای احترام، رعایت بهداشت فردی، میزان حس عبودیت در زائر، مدت زمان و هنگام عبادت
۲	اجتماعی		نحوه برخورد اجتماعی شهروندان، میزان امنیت اجتماعی، وجود تصویر ذهنی مشترک بین زائران، فعالیت و مناسک مشترک، میزان تلفیق کاربری‌های همگون، میزان جمعیت زائران، امکان پیاده‌روی و زیارت در مجموعه، نقش حرم در پیوستاری اجتماعی
۳	تک بنا	کالبدی	میزان پیوستگی در سازماندهی فضایی، وحدت و انتظام فضایی، تمرکزگرایی، نحوه ایجاد لبه و مرز بین فضاها، تضاد و تنوع، تعادل و توازن فرمی، خوانایی در سیرکولاسیون، نوع منظرسازی در حیاط، میزان انعطاف‌پذیری فضایی، هندسه غالب در فضا و در خط آسمان، میزان مصالح شفاف در فضا، بداعت فرمی، آشنایی سازی در فرم، نسبت ارتفاع بنا به محیط، شکل گنبد و مناره، تعداد و شکل ضریح
		اندود و آمود فضایی	تزئینات داخلی و خارجی بنا، میزان سادگی فضا، نوع و تنوع تزئینات در سقف و کف بنا، آینه کاری بنا، میزان و رنگ کاشیکاری، نوع کفپوش (چوبی-فرش و ... ترکیب رنگی فضای داخلی) ترکیب و تنوع سرد و گرم، میزان نور در فضا
۴	مجموعه مذهبی		نسبت توده به فضا، نحوه ایجاد لبه و مرز بین فضاها، خوانایی در دسترسی‌های خروجی و ورودی، نوع منظرسازی در صحن، تعداد و نحوه تعریف ورودی، شکل صحن، وجود سقاخانه، وجود نقاره‌خانه، وجود برج ساعت
۵	شهری		موقعیت مکان در بافت شهری، نوع کاربری‌های مجاور فضای مذهبی، میزان شبانه روزی بودن فضا، قدمت و شهرت بنا

معرفی نمونه بررسی شده:

«در معماری دوره اسلامی ایران علاوه بر مجموعه بناهای عام‌المنفعه شهری، مجموعه

بناهایی نیز وجود دارند که با تدفین یک فرد شاخص سیاسی و مذهبی به وجود آمده‌اند. در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان مجموعه‌های مزبور را به دو دسته مذهبی و سیاسی تقسیم کرد. مجموعه‌های آرامگاهی مذهبی که مهم‌ترین دسته مجموعه‌های آرامگاهی را تشکیل می‌دهند، نخستین مجموعه‌هایی بودند که در ایران دوره اسلامی برپا شدند. این مجموعه‌ها همواره به صورت زیارتگاه مورد علاقه مردم بوده‌اند» (حسینی، ۱۳۸۸). بعد از دوره سلجوقی ساخت مجموعه‌های آرامگاهی با الهام از اماکن مقدس و متبرکه و مراکز علمی آموزشی که در واقع ترکیبی از مجموعه‌های علمی مذهبی است، به یک سنت شهری و معماری تبدیل شده است. از دوران صفوی به بعد سنت آرامگاه‌سازی نسبت به ادوار قبلی اسلامی سیر نزولی پیمود و مقابر غیر مذهبی جای خود را به طور کامل به قبور مقدس داد (همان). ساخت مقبره بر مزار از قرن اول ثبت شده و در روایات برای سازنده آن اجرهای معنوی در نظر گرفته شده است. بقاع امامزادگان در فرهنگ مردم تاثیر داشته‌اند (۱ URL). به محل و محدوده مزار امامان و امامزادگان حرم گفته می‌شود. در دین اسلام حرم محدوده‌ای زمانی مکانی است که در نحوه رسیدن به آن سلسله مراتبی از تقدس وجود داشته باشد. سلسله مراتب یادشده به وسیله نمادها و نشانه‌ها و اندازه‌هایی از فضاها به دست می‌آید و بر همین منوال نحوه مناسک و حرمت‌ها و افعال انسانی در آن دچار تغییر خواهد شد. لذا تقدس مکانی بر سلوک و مناسک فرد موثر بوده و فرد براساس محل قرارگیری خود در فضا باید اموری مشخص را به جای آورد. «در واقع وجه ممیزه حرم از سایر مکان‌ها حرمت آن برای انجام بعضی امور است... و اگر مکان یا زمان خاصی، از ارزش متمایز و قداست ویژه‌ای برخوردار می‌شود به خاطر این است که ظرف مکانی زمانی برای عنایت خاص الهی یا عمل ویژه یا حضور کسانی که مورد عنایت خاص الهی‌اند واقع می‌شود» (خاکرند، ۱۳۹۵: ۱۰۰ و ۱۰۷). پس از شهادت حضرت رضا (علیه السلام) در سال ۲۰۲ یا ۲۰۳ قمری و مدفون شدن ایشان در بقعه هارونیه، این مکان از اهمیت و عظمت خاصی برخوردار شد. حرم مطهر امام رضا (علیه السلام) در طول تاریخ شکل‌گیری، رشد و اصلاحات آن، از لحاظ کالبدی تغییرات بسیاری را دیده است. در جدول زیر می‌توان روند تغییرات حرم مطهر رضوی را مشاهده کرد.

جدول شماره ۴- روند تغییرات کالبدی حرم مطهر رضوی برگرفته از (اداره پاسخگویی به سوالات دینی، ۱۳۹۵)

تاریخ	اقدامات	روند ساخت	
غزنویان	خلافت عباسی ۲۰۳ ق	به خاک سپردن امام رضا(ع) و برپاداشتن بقعه فاقد تزیینات و شکوه	
	سامانیان (نوح بن منصور)	ایجاد تزیینات در بقعه حرم مطهر	
	دیلیمیان (عضدالدوله)	مرمت حرم مطهر و اضافه کردن تزیینات به بقعه	
	غزنویان	سبکتکین غزنوی	ویران کردن حرم مطهر و ممنوعیت زیارت
		یمنین الدوله محمود	مرمت
		عمیدالدوله فایق	تکمیل بقعه رضوی
		سوری بن معتز	ساخت مناره حرم
	۴۲۵	احداث مسجد بالاسر ایوالحسن عراقی	غزنویان
سلجوقی	اوایل حکومت	تخریب حرم	
	فرامرز بن علی	کشیدن حصار پیرامون مشهد مقدس	
	شرف الدین الوطاهر	گنبدی بر بقعه مطهر	
	ترکان زمرد ملک	کاشی‌های هشت‌ضلعی (کاشی‌های سنجری) در آزاره حرم	
خوارزمشاه	سلطان محمد	تعمیر و تکرار کاشی‌های سنجری، ایجاد سنگآب	
	جانشینان ۶۱۲ هـ ق	دو محراب و کاشی‌های برجسته اطراف سردر پیش روی مبارک	
	مغولان (چنگیز)	۶۱۸ ق (تولی)	
تیموریان	شاه طهماسب اول	احداث دو رواق «دارالحفاظ» و «دارالسیاده» - احداث مسجد گوهرشاد در (۸۲۱ق) احداث نیم صحن عتیق (سلطان حسین بایقرا)	
		طلاکاری مناره غزنویان - توسعه صحن عتیق	
		تعمیر و کاشیکاری صحن عتیق	
		مرمت گنبد مطهر - ساخت چندین مدرسه	
صفویان	شاه عباس دوم	رواق الله وردی و رواق حاتم‌خانی - ایوانی ضلع غربی «دارالضیافه»	
	شاه سلیمان		

	رنگ آمیزی و گچ کاری دیوار و سقف حرم - احداث گلدسته و طلاکاری شمال صحن انقلاب	۱۱۱۵ ه.ق	افشاریان
	ساخت صحن آزادی- مدارس علی نقی میرزا و پایین پا-	۱۲۲۳ ه.ق	قاجاریه
	ایجاد فلکه دور حرم	۱۳۰۷ ه.ق	
	ایجاد ۷ رواق- گسترش فلکه اطراف حرم- تخریب بافت تاریخی اطراف حرم- بنای مساجد زنانه، ریاض، صحن موزه و نصب ضریح چهارم اولین موزه (Ecohard, 1975) و (Gerster, 1977)	۱۳۵۷-۱۳۱۶ ه.ش	پهلوی
	گسترش اماکن متبرکه به ۱۰۰ هکتار، ساختمان فعلی کتابخانه (۱۳۶۰ تا ۱۳۷۳)، کتابخانه مسجد گوهرشاد ۱۳۶۸، دانشگاه علوم اسلامی رضوی به همت عباس واعظ طبسی در سال ۱۳۶۳، چهار پارکینگ قسمت زیرین حرم و ...		جمهوری اسلامی

با توجه به اهمیت مولفه کالبدی در تحقیقات سنجش حس مکان، هر تغییر کالبدی بر حس مکان موثر است. همچنین می‌توان این فرضیه را نیز طرح کرد که چنانچه یک مشاهده‌گر از یک بنا به واسطه تغییرات در طول زمان کالبدهای مختلف ببیند، پاسخ‌های حسی و ادراکات متفاوتی را بروز خواهد داد. در نتیجه، هرگونه تغییر و توسعه بنا می‌تواند بر ارتقا یا کاهش حس مکان در فرد موثر باشد. حرم مطهر امام رضا (علیه السلام) به واسطه تغییرات سال‌های اخیر که با سرعت و دقت بیشتری صورت می‌پذیرد؛ می‌تواند به عنوان نمونه شاهد سنجش اثر این تغییرات بر میزان ادراکات فرد و همچنین صورت‌بندی مفهوم حس مکان باشد. به عبارتی چنانچه روند تغییرات در راستای ارتقا دل‌بستگی و خاطره‌سازی و تقویت حافظه جمعی باشد؛ تغییرات توانسته به هدف معنوی بنا ارجاع داده شود و نیز می‌تواند ملاکی باشد بر شناخت ابعاد کمتر شناخته شده در حس مکان در بناهای مذهبی که معطوف به مولفه‌هایی ویژه و مجزا

از دایره تحقیقات روان‌شناسی محیطی است. با توجه به جمعیت هدف، لازم است تنها به معرفی تغییرات بنا در طول دو نسل پرداخته شود تا این اطمینان به دست آید که پاسخ دهندگان روند تغییرات مورد مطالعه پژوهش را مشاهده کرده اند. پس از انقلاب اسلامی ایران، رواق پشت سر مبارک، ۱۸ متر توسعه یافت و بعدها گسترش دو ضلع پیش روی مبارک و پایین پا به انجام رسید. ایجاد بست طبرسی و دو صحن جمهوری اسلامی، قدس، کتابخانه، موزه و رواق دارالولایه در آن دوره بوده است (سجادی، ۱۳۶۷، ذیل آستان قدس رضوی). در سال ۱۳۵۹ فضای داخلی بنای حرم توسعه یافت و ایستایی گنبد افزایش پیدا کرد. درهای ورودی به بنای حرم در سمت پیش‌رو و پایین پای مدفن، گشایش یافت. همچنین در این دوره، صحن‌های جامع رضوی، هدایت، کوثر و رواق امام خمینی (ره) رواق‌های جدید دارالولایه، دارالهدایه، دارالرحمه، دارالاجابه، بست‌ها ساخته و توسعه یافت.

یافته‌های تحقیق

با توجه به بررسی‌های انجام شده و توزیع پرسش‌نامه بین صد نفر از زائران از قشرهای مختلف که به صورت اتفاقی انتخاب شدند، روند نتیجه‌گیری به این صورت انجام شده است. ابتدا پرسش‌نامه (بسته) با ۶۲ سوال و در قالب مولفه عوامل کالبدی، ادراکی، فعالیتی، جامعه‌شناختی توزیع شد. با توجه به درصد‌های به دست آمده و جمع‌بندی از کلیه مولفه‌ها، ۱۰ مولفه برتر و اثرگذار بر حس معنوی در حرم مطهر رضوی مشخص شد. چنانچه از دید کلی‌تر به نتایج توجه شود؛ بیش از ۸۰ درصد مولفه‌ها از میانه بالاتر هستند و در میان مولفه‌ها ۲۵ مولفه بر میزان رضایت‌مندی اثر بیشتری دارند. نتایج استخراج شده به این شرح است:

جدول شماره ۵- رتبه‌بندی مولفه‌های موثر بر حس معنوی مکان در حرم امام رضا (علیه السلام)

رتبه	مؤلفه	درصد اثر
۱	وجود صحن و حیاط	۷۴٪
۲	وجود گنبد	۷۱٪
۳	وجود حوض آب	۶۸٪
۴	وجود مناره	۶۲٪
۵	ارتفاع زیاد سقف	۵۷٪
۶	رنگ های لاجوردطلاعی گنبد	۵۵٪
۷	وجود سلسله مراتب در تخته بنا	۵۴٪
۸	وجود باب های حرم مطهر	۵۴٪
۹	نمای بیرونی و جزئیات آن	۴۹٪
۱۰	مکان ورودی-خروجی حرم	۴۸٪
رتبه	مؤلفه	درصد اثر
۱	آمادگی قلبی و حضور قلب	۸۱٪
۲	احساس اطمینان و امنیت	۷۷٪
۳	زیارت بدون توجه به مشاغل دنیوی	۷۵٪
۴	احساس آرامش داشتن در هنگام زیارت	۷۴٪
۵	زیارت در موقع نمازهای پنجگانه	۷۰٪
۶	زمان لازم برای بودن در فضا و تجربه ی حس نزدیکی به خدا	۳۸٪
رتبه	مؤلفه	درصد اثر
۱	هویت بخشی حرم به شهر	۸۷٪
۲	روشنایی حرم در شب و روز	۶۴٪
۳	شهرت تاریخی حرم	۵۶٪
۴	اشراف حرم به خیابان های اطراف	۵۵٪

رتبه	مؤلفه	درصد
۵	سرزندگی مردم در اطراف حرم	۵۳٪
۶	فاصله حرم از محل اسکان	۴۹٪
۷	پیوستگی فضایی بین شهر، بازار و حرم	۴۲٪
۱	دید مستقیم داشتن به ضریح و نبود مزاحمت افقی در مسیر دید	۶۹٪
۲	وجود رنگ های لطیف سرد در فضای داخلی	۶۸٪
۳	نور طبیعی در فضای داخلی حرم	۶۰٪
۴	وجود نور مصنوعی در رواق ها	۵۱٪
۵	انعطاف پذیر بودن فضا وامکان انتخاب مکث و حرکت	۵۰٪
۶	بافت و کیفیت مصالح داخلی	۴۷٪
۷	فاصله گذاری بین ضریح، نمازخانه و مکان نشستن	۴۲٪
۸	جس کفپوش	۳۵٪
۹	آینه کاری داخل حرم	۶۵٪
۱۰	وجود تزئینات خطی	۶۳٪
۱۱	نقش های تزئینی روی گنبد	۵۸٪
۱۳	کاشیکاری صحن	۵۷٪
۱۳	تزئینات سقف و کف	۵۶٪
۱۴	سادگی و بی الایشی فضا	۵۶٪
۱۵	تزئینات گچی	۵۲٪
۱۶	وجود نقش های تزئینی بر روی مناره ها	۵۱٪
۱۷	گوشه سازی های زیر گنبد	۴۴٪

آمود و نمود فضایی

گ

م

ردیف	شرح	درصد
۱	وضو گرفتن و با طهارت زیارت کردن	۸۵٪
۲	میزان تمایل جهت بازگشت به حرم برای زیارت مجدد	۸۵٪
۳	ادای احترام و تواضع هنگام ورود و خروج از حرم	۷۲٪
۴	تصویر ذهنی مناسب از حرم	۶۹٪
۱	زیارت هنگام مناسبت های خاص مثل شهادت ها یا اعیاد	۷۸٪
۲	نظافت دائم فضای حرم	۷۳٪
۳	ایجاد فضای جمعی و همگانی	۶۸٪
۴	دور زدن زائرین اطراف حرم	۵۴٪
۵	راه رفتن، عکس گرفتن، خلوت کردن داخل حرم	۴۵٪
۱	حفظ بهداشت شخصی	۸۶٪
۲	پخش اذان در حرم	۸۵٪
۳	درددل کردن و دعاها ی زیر لب	۸۴٪
کثرت	کثرت ضریح	
۴	خواندن زیارت نامه و نماز زیارت	۸۲٪
۵	پراکنده شدن بوی عطر و گلاب در فضای حرم	۷۶٪
۶	گردش هوا و تهویه در فضای داخلی حرم	۷۴٪
۷	لمس ضریح و پنجه در ضریح کردن هنگام زیارت	۷۴٪
۸	دیدن گل و گیاه و فضای سبز در محوطه ی حرم	۷۳٪
۹	گریستن	۷۲٪
۱۰	دعا کردن و قرآن خواندن به صورت جمعی	۷۱٪
۱۱	سکوت در فضای داخلی حرم	۷۰٪
۱۲	آب خوردن از سقاخانه ی حرم	۵۹٪
۱۳	میزان درجه حرارت (گرمی و سردی) هوای داخل حرم	۵۳٪

نتیجه گیری

تغییرات کالبدی در مجموعه حرم مطهر بسیار فراوان بوده است که باعث تغییر چهره ممتد آن شده است. میزان ارتقا یا کاهش حس مکان در گرو تغییرات کالبدی، عملکردی و ادراکی آن است و انتظار داریم با هر مداخله، توسعه یا هر تغییری در ابعاد کالبدی، میزان حس تعلق در حرم رضوی تغییر یافته باشد. از سوی دیگر، با پیمایش در نخبگان بر پایه روش دلفی مشخص شد سنجش حس مکان در این قبیل مجموعه ها که حافظه جمعی در آن داریم در حال رشد و تنوع است، نمی تواند چارچوبی کامل تلقی شود. نخبگان مولفه های دیگری را در این مجموعه دخیل دانسته اند که می تواند تجمیع این مولفه ها به همراه مولفه های حس مکان به صورت «حس معنوی مکان» بیان شود. با توجه به بررسی های صورت گرفته و تحلیل نمودارهای مربوطه، از میان ۶۲ مولفه بررسی شده در ارزیابی حس معنوی در حرم، هویت بخشی حرم به شهر و کشور، بهداشت جسمی و روحی (رعایت

بهداشت فردی، داشتن وضو و طهارت هنگام زیارت)، منظر صوتی مثبت (پخش اذان در حرم، درد دل کردن کنار ضریح و دعاهای زیر لب گفتن، خواندن زیارت‌نامه)، وجود مناسک و آیین‌های جمعی-معنوی (نماز زیارت، زیارت کردن هنگام مناسبت‌های خاص مثل اعیاد یا مراسم عزاداری) حضور قلب داشتن هنگام زیارت، احساس امنیت داشتن و وجود صحن در حرم، به ترتیب ۱۰ مولفه برتر و اثرگذار در افزایش حس معنوی در حرم هستند. ایجاد صحن‌های مختلف که به ایجاد سلسله مراتب دسترسی کمک می‌کند و عرصه‌های شخصی-جمعی و عمومی را در کنار هم عرضه می‌کنند، نشان دهنده اثرگذاری مثبت این قبیل اقدامات در توسعه کالبدی بناهای مذهبی-آرامگاهی است. با اجرای مناسکی مانند خواندن زیارت‌نامه، نماز جماعت و... که به نوعی فرد را در جمعیتی فراتر از گروه همراهان و دوستان قرار می‌دهد، حس همبستگی اجتماعی در یک فضای جمعی، افزایش می‌یابد. همچنین نتایج نشان می‌دهد که آن دسته از مناسک و منظر صوتی که فرد در ایجاد آن سهیم است، علاوه بر افزایش مشارکت فرد در تولید کیفیت فضا به ایجاد حس معنوی در ابعاد جمعی منجر می‌شود که آن می‌تواند به شکل گیری خاطره جمعی منجر شود. می‌توان جوهره اصلی ایجاد حس معنوی مکان را تطابق فضا و فعالیت یا به عبارتی تطابق کالبد با مناسکی دانست که در جهت هدف و غایت توسعه بنای آرامگاهی در نظر گرفته می‌شود. از این رو تاکید بر سلسله مراتب فضایی متناسب با سلسله مراتب انجام مناسک راهبرد اصلی سنجش حس معنوی مکان می‌تواند باشد. همچنین نتایج نشان می‌دهد اندازه و فیزیک فضا که بر منظر صوتی موثر است، می‌تواند در ایجاد حس معنوی مکان موثر باشد. نحوه قرارگیری صحن‌ها و فضاهای بسته در حرم مطهر امام رضا (علیه السلام)، به گونه‌ای است که هرچه تقرب به ضریح بیشتر باشد، میزان باز بودن فضا کاسته و این در تولید منظر صوتی ویژه موثر است. این نتایج، نشان دهنده آن است که حس معنوی مکان بیشتر دارای ابعاد ادراکی است و صرفاً مولفه کالبدی نمی‌تواند عامل اثرگذار بر حس معنوی فرد باشد؛ بلکه عواملی نظیر مولفه‌های حسی ادراکی، حواس پنج‌گانه، اجتماعی و فردی نیز بر ادراک حس معنوی موثر بوده و موجب ایجاد حس معنوی در فرد و تعلق به حرم می‌گردد.

منابع و مآخذ

- ابراهیمی، مهدیس؛ سعیدی رضوانی، نوید. (۱۳۹۵). «بررسی عوامل اجتماعی فرهنگی و ذهنی بر ایجاد تعلق به مکان در شهرهای جدید نمونه موردی: پزند». سومین کنفرانس بین‌المللی دستاوردهای نوین پژوهشی در مهندسی عمران، معماری و مدیریت شهری.
- ابراهیمی وفائی، علی یار. (۱۳۹۷). حس تعلق به مکان (در طراحی مجتمع‌های مسکونی). تهران: ترخون.
- اداره پاسخگوی به سوالات دینی. (۱۳۹۵). اطلس حرم مطهر رضوی. ویراستار علمی: مریم رضانی. مشهد: به نشر.
- امامزادگان (۱۳۹۸). «امامزاده». ویسایت امامزادگان. پرتال رسمی. تاریخ مراجعه ۲ اردیبهشت ۱۳۹۸. نشانی اینترنتی: <http://emamzadegan.ir>.
- بهرامی دشتکی، هاجر. (۱۳۸۹). «معنا و معنویت از دیدگاه روانشناسان». فصلنامه دوعرصه فرهنگ و تربیت اسلامی (راه تربیت). ش ۱۰. بهار ۱۳۸۹. صص: ۱۶۰-۱۴۳.
- بنتلی، یان. (۱۳۹۵). محیط‌های پاسخده (کتاب راهنمای طراحان). ترجمه مصطفی بهزادفر. تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت.
- بیر، آن؛ هیگینز، کترین. (۱۳۹۰). برنامه‌ریزی محیطی برای توسعه زمین: دستورالعملی برای طراحی و برنامه‌ریزی محلی پایدار. ترجمه سیدحسین بحرینی. تهران: دانشگاه تهران.
- پاشایی زاد، حسین. (۱۳۸۷). «نگاهی اجمالی به روش دلفی». بیک نور. دوره ۶. ش ۲. صص: ۶۳-۷۹.
- پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۹۵). راهنمای طراحی فضاهای شهری. کارشناسی و بازرنگری حسین اسدی خوانساری. تهران: شهیدی، وزارت مسکن و شهرسازی، معاونت شهرسازی.
- تقوایی، ویدا. (۱۳۹۰). «کعبه از حصول شکل تا حضور صورت». دو فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی. ش ۱۵. پاییز و زمستان ۱۳۹۰. صص: ۷-۲۰.
- تیبالدز، فرانسیس. (۱۳۹۶). شهرسازی شهر وندگرا: ارتقاء عرصه‌های همگانی و محیط‌های شهری. ترجمه محمد احمدی نژاد. تهران: انتشارات خاک.
- حسینی، سیدهاشم. (۱۳۸۸). «بررسی روند شکل‌گیری مجموعه‌های آرامگاهی در معماری ایران دوره اسلامی: بنابر آراء ابوسعیدابوالخیر». نشریه‌های زیبا-معماری و شهرسازی. ش ۳۸. تابستان ۱۳۸۸. صص: ۱۵-۲۴.
- خاکرند، شکراله. (۱۳۹۵). «مفهوم و جایگاه حرم در فرهنگ اسلامی». فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی. سال چهارم. ش ۱۴. صص: ۹۷-۱۲۲.
- دانش پور، عبدالهادی؛ صفارسوزار، فاطمه. (۱۳۹۷). «تحلیلی بر عوامل کالبدی مؤثر بر حس تعلق به مکان در مرکز قدیمی شهر سبزوار». پژوهش و برنامه‌ریزی شهری. دوره ۹. ش ۳۳. صص: ۱۲۵-۱۳۶.
- رضایی، سولماز؛ رفیعیان، مجتبی؛ ارغان، عباس. (۱۳۹۵). «ارزیابی تأثیرپذیری حس تعلق شهروندی از حس مکان با تأکید بر مولفه معنایی آن؛ نمونه موردی: شهر جدید پردیس». مدیریت شهری. سال پانزدهم، ش ۴۴. صص: ۴۱-۶۴.
- رفیعیان، مجتبی؛ پورمحمدی، مرضیه. (۱۳۹۱). «میزان کیفیت محیطی پیرامون حرم حضرت معصومه (علیها السلام) با استفاده از رویکرد مخاطب محور». دو فصلنامه معماری و شهرسازی آرمان شهر. ش ۹. پاییز و زمستان ۱۳۹۱. صص: ۳۲۳-۳۳۱.

- ستاری فرد، شهرام. (۱۳۹۴). «بررسی نقش مراکز مذهبی در افزایش سرزندگی شهرهای معاصر، مطالعه موردی: محدوده امامزاده صالح تجریش تهران». فصلنامه مدیریت شهری. ش ۴۰. پاییز ۹۴. صص: ۱۵۸-۱۴۱.
- سجاذاده، حسن؛ یوسفی، ماندانا؛ یوسفی، محمد. (۱۳۹۵). «ارزیابی مؤلفه‌های اجتماع‌پذیری در کیفیت بخشی به مساجدمحلی ایران (نمونه موردی: مسجد چمن چوپانان، مسجد شالبافان و مسجد کولانج شهر همدان)». فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی. سال چهارم. ش ۱۰. صص: ۲۹-۴۷.
- سجادی، صادق. (۱۳۶۷). «آستان قدس رضوی». *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*. ج ۱. تاریخ مراجعه: ۱۲ بهمن ۱۳۹۷. دریافت <https://www.cgie.org.ir/fa/publication/entryview/27313>
- طاهری، شیماء؛ شبانی، امیرحسین. (۱۳۹۵). «بررسی و ارزیابی حس مکان (نمونه موردی مسجد شیخ لطف‌الله)». اولین همایش سراسری مباحث کلیدی در مهندسی عمران، معماری و شهرسازی ایران. ۲۳ اردیبهشت ۱۳۹۵. گرگان.
- طریقی، الهام؛ امید خبیری. (۱۳۹۷). *اثر بخشی حس تعلق به مکان در خانه سالمندان (روان‌شناسی محیط)*. تهران: جوزان.
- فارابی، ابونصر. (۱۳۵۸). *سیاست مدینه*. ترجمه سید جعفر سجادی. تهران: انتشارات انجمن فلسفه ایران.
- فلاحت، محمدصادق. (۱۳۸۴). «نقش طرح کالبدی در حس مکان مسجد»، نشریه هنرهای زیبا. ش ۲۲. تابستان ۱۳۸۴. صص: ۳۵-۴۲.
- _____ (۱۳۸۵). «مفهوم حس مکان و عوامل شکل‌دهنده آن». نشریه هنرهای زیبا. ش ۲۶. تابستان ۱۳۸۵. صص: ۶۶-۷۵.
- فلاحی، محمدمنصور. (۱۳۶۷). *فارابی و سیر شهروندی در ایران*. چاپ دوم. تهران: نشر فضا.
- قیاسی، همایون؛ صرافی گهر، اسماعیل. (۱۳۹۵). «تبیین مدل نظری ارتقاء حس مکان در طراحی معماری و شهر». مدیریت شهری. زمستان ۱۳۹۵. ش ۴۵. صص: ۱۴۷-۱۷۰.
- کاکایی، فاطمه. (۱۳۹۵). «بازیابی مولفه‌های حس مکان در عناصر معماری مساجد (نمونه موردی: مسجد وکیل شیراز)». اولین کنفرانس علمی پژوهشی عمران، معماری و محیط زیست پایدار. خرداد ۱۳۹۵. تهران.
- محمدی زارع، فاطمه؛ قصاب نژاد، نسترن. (۱۳۹۳). «ارزیابی حس مکان در حرم امام رضا علیه السلام و تاثیر آن بر هویت معنوی شهر مشهد». ششمین کنفرانس ملی برنامه ریزی و مدیریت شهری با تاکید بر مولفه‌های شهر اسلامی. ۲۱ و ۲۲ آبان ماه ۱۳۹۳. مشهد مقدس.
- مطیعی، قاسم؛ اسلامی، فرشته؛ طاهری، ثریا؛ و همکاران. (۱۳۹۵). «تغییر ادراک معنا از حرم امام رضا علیه السلام در نسبت با زمان». دو فصلنامه *فیروزه اسلام* (پژوهه معماری و شهرسازی اسلامی). سال دوم. ش ۳. پاییز و زمستان ۱۳۹۵. صص: ۱۵-۲۶.
- مویدی، محمد. (۱۳۹۳). «تبیین نقش بقعه امامزادگان به عنوان فضاهایی عمومی در شکل‌گیری احساس تعلق و ارتقاء سطح هویت شهری». *بازیابی از سایت بانک جامع امامزادگان و بقاع متبرکه ایران اسلامی* در تاریخ ۳۱ تیر ماه ۱۳۹۳.
- نصیری، مامنیر؛ حقیقت‌بین، مهدی. (۱۳۹۴). *حس تعلق به مکان: در طراحی مجموعه‌های فرهنگی*. تهران: نشر برنیس.
- نوربرگ شولتز، کریستیان. (۱۳۹۵). *گزینه‌های معماری: معنا و مکان*. ترجمه ویدا نوروز برازجانی. تهران: پرهام‌نقش.
- واعظ‌زاده اسدی، نگین؛ رئیس، طاهره. (۱۳۹۳). «بررسی عوامل کالبدی موثر بر شکل‌گیری حس معنوی در مساجد». نهمین سمپوزیوم علوم و تکنولوژی، کمیسیون اول: همایش ملی معماری، شهرسازی و توسعه پایدار در معماری و شهرسازی با محوریت خوانش هویت ایرانی- اسلامی. موسسه آموزش عالی خاوران. ۲۹ آبان ماه ۱۳۹۳. مشهد مقدس.

- Altman, I., & Low, S. M. (Eds.). (2012). *Place attachment* (Vol. 12). Springer Science & Business Media.
- Appleyard, D. (2005). Livable streets: protected neighborhoods?. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, .117-106 ,(1)451
- Dewiyanti, Dhini: E.Kusuma. Hanson: *Spaces for Muslims Spiritual Meanings*. ASEAN Conference on Environment-Behaviour Studies. 18-16 July 2012. Bangkok, Thailand. 978 - 969.
- Ecochard, Michel. (1975) "*La Rénovation du centre de Mashad.*" Bانشویا Goto. 3 p.: Drawings 2, ill. 3. Aga Khan Documentation Center at MIT -(Extract from journal, s.n., 60-57 :1975).
- Gerster, G. (2005). *The past from above: aerial photographs of archaeological sites*. Getty Publications.
- Koenig Harold, Dana, Verna B. (2012), *Handbook of Religion and Health*, 2nd Edition, Oxford University Press.
- Lang, J., (2007), *Urban Design - The American Experience*, New York: Van Nostrand Reinhold.
- Lewin, K. (2005). *Field theory in social science: selected theoretical papers*. Oxford, England: Harpers.
- Low, M. & Altman, I. (2004). *Place attachment: a conceptual inquiry*, In Low, S.M. and.
- Lynch, K., (2007) *The Image of the City*, Cambridge, Mass: MIT Press.
- Jacobs, A & D. Appleyard, (1987), *Toward an Urban Design Manifesto*, JAPA, :(1)53 120-112.
- Relph, Edward (1976). *Place and placelessness*. London: pionnt.
- Shaker, Muhammad, (2018), *Spirituality and Y PRAYER IN SHIITE ISLAM*, Qom University.
- Tibbalds, F., (2005). *making People-friendly Towns: Improving the Public Environment in Town and Cities*, Harlow: Longman.